

Analysis of Saadi's Bustan with Max Weber's theory of social action

Maryam Rahimi¹ | Kazem Mohtadiani² | Mohammad Reza Najarian³

1. Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, University of Yazd, Yazd, Iran. E-mail: rahimi.litera@gmail.com
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, University of Yazd, Yazd, Iran. E-mail: kmohtadiani@yazd.ac.ir
3. Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, University of Yazd, Yazd, Iran. E-mail: reza_najarian@yazd.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history

Received: 03 Jun 2024

Received in revised form:
01 Oct 2024

Accepted: 16 Oct 2024

Keywords:

Social action,
Max Weber,
Teachings,
Bustan,
Saadi.

ABSTRACT

The educational nature of Saadi's two works, "Bustan" and "Golestan" — as a treasure trove of ethical teachings — is evident to all. While "Golestan" has a gentle and indirect tone, "Bustan" displays a more authoritative style through the frequent use of imperative and prohibitive verbs and persuasive methods. Saadi's primary focus is on individual reform to improve society as a whole, which aligns with the individualistic approach of some modern sociological theories, particularly Max Weber's theory of social action. This article introduces Weber's sociological ideas regarding the understanding of the subjective meanings that actors attribute to their actions. Weber categorizes social action into four types: rational goal-oriented action, rational value-oriented action, emotional action, and traditional action. Following this, various educational methods employed by Saadi in "Bustan," such as encouragement, warning, and conditional statements, are illustrated based on Weber's theory of social action. The statistical population is "Bustan," aiming to clarify how Saadi's educational approaches resonate with Weber's different forms of social action, revealing Saadi's genius as a social reformer within modern sociological perspectives. This article employs a descriptive-analytical method to analyze Weber's theory of social action in the verses of "Bustan" and examines the degree of overlap between them. Saadi's works are consistent with aspects of contemporary sociological theories, such as Weber's theory of social action, positioning Saadi as a thinker whose insights transcend the boundaries of his time and culture.

Cite this article: Rahimi, M., Mohtadiani, K., & Najarian, M. R. (2025). Analysis of Saadi's Bustan with Max Weber's theory of social action. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 6 (2), 53-76. <http://doi.org/10.22126/ltp.2024.10708.1262> (in Persian).

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltp.2024.10708.1262>

Publisher: Razi University

Introduction

Bustan and Gulistan are both works of moral instruction in which Saadi conveys lessons for improving individual and social life through the narration of stories and examples. In other words, Saadi in these two books acts as a teacher who, through his expressions and tales, aims to promote culture and awareness among individuals to build a better society.

A perceptive reader, after studying these two books, understands that in Gulistan, Saadi sits knee-to-knee with the reader, gently and indirectly imparting advice, while in Bustan, Saadi's authoritative and commanding tone surprises the reader. The abundance of imperative and prohibitive verbs, direct advice and address, and the use of tools like warning, condition, and encouragement (both religious and non-religious) in Bustan suggest that Saadi's persona in this work is that of a strict, framework-bound teacher who has dedicated all his efforts to improving and elevating the quality of life of his readers and students.

Any form of literature that directly or indirectly imparts teachings to the reader and audience falls under the category of didactic literature. Didactic literature is that which sees human well-being in the improvement of moral character and also engages in the cultivation of spiritual faculties and moral education of the individual. Didactic literature comprises a wide spectrum of Persian literature. Moral and ascetic teachings are among the various forms of Persian didactic literature, and even in the lyrical and epic themes of Persian literature, there is a connection with moral education.

Didactic literature in the specific sense includes discussions of ethics, religion, philosophy, society, criticism, politics, and wisdom. Poems that present some moral, religious, mystical, philosophical teachings or advice, whether in the form of long verse or short ode, are classified in the grammatical and didactic genre.

When Saadi intended to convey something to society, he labeled it as moral or immoral. From what can be discerned from reading Saadi's works, he held the view that if society deems something moral, everyone (even kings) should do it, even if it is not to their liking, and if something is considered immoral, it should not be done, no matter how desirable, because the individual who performs such an act must face the consequences in a society that deems it unethical. "Saadi's diversity in giving advice and counsel is such that the reader does not realize that this is the same message he has heard repeatedly from Saadi" (Movahed, 1388: 76).

Encouragement (persuasion), warning (admonition), and conditional statements are expressions used to achieve the desired result in most didactic and moral texts. When a teacher or preacher intends to convey a message or teaching to their audience in a profound and principled manner, they often employ one of the three aforementioned methods. For example, if a preacher wishes to recommend doing good, they would express this recommendation using several methods; either by encouraging the audience that if they carry out this recommendation, they will receive great benefits - which in religious communities and sermons is often related to worldly and otherworldly rewards - or by prohibiting them from doing the opposite and warning them about the consequences of disobeying the recommendation - which again, in a religious context, would be related to otherworldly punishment - or to make the recommendation more effective, they condition the attainment of a desirable goal on doing or not doing that recommendation. And in most cases, these addresses are individualistic; that is, the preacher or teacher expects to achieve a developed society by influencing and reforming each individual of their audience.

Saadi too is a preacher. A teacher who presents his educational and moral teachings to his audience using his own distinctive tools. In conveying his moral and educational teachings, he addresses the individual more than the society. Throughout his didactic texts, the teachings are directed at each individual member of society; that is, Saadi hopes that by reforming the moral characteristics of the individual, he can transform society into an ideal state. For example, "Saadi's Gulistan contains a total of 161 teachings, of which 146 are individual teachings (about 90 percent)" (Rahimi et al., 1402: 183).

Given that Saadi generally emphasizes the reform of the individual towards the reform of society - that is, throughout his teachings, whether in Gulistan or Bustan, he tries to reform the individual so that by reforming each member of society, the moral quality of society can improve - one can observe the traces of many of Saadi's methods for conveying his individual educational teachings in some of the modern sociological theories, among which one can refer to Max Weber's theory of "social action", who is considered one of the individualist theorists.

Method

Max Weber's theory of social action is one of the individualist theories that deals with individual actions based on goal, value, tradition, and human emotions. In this article, the educational verses of Saadi's Bustan that are aligned with Weber's theory of social action have been examined using an analytical-descriptive method and a sociological approach.

Results and discussion

The four types of actions that Weber presents are typically placed in the category of ideal types; meaning that many of our behaviors encompass one or more of these classifications. Therefore, it is vital to note that in the real world, a pure and unadulterated form of each of these actions does not exist. For example, consider a student who decides to pursue a career in medicine: in instrumental rational action, the student evaluates the practical aspects of becoming a doctor, such as job stability and financial security; in value-rational action, the student believes that being a doctor is a noble profession that aligns with their personal values of serving the community, positively impacting people's lives, and achieving religious and moral satisfaction. In affective action, the student has a deep passion for helping others and feels a strong emotional connection to the idea of healing people and alleviating their suffering through diagnosis and prescription. In traditional action, it may be that the student's family has a long-standing tradition of entering the medical profession, and becoming a doctor is seen as the natural path based on the family's customs and expectations.

It can be said that the methods of transmitting teachings in didactic texts are to some extent overlapping with Weber's social actions. However, as mentioned earlier, in the real world, a pure and unadulterated form will not be found; but in a general perspective, one can categorize encouragement and warning, admonition and condition, with the aforementioned social actions on a case-by-case basis.

Conclusion

Saadi's Bustan is an important source of moral and social teachings that is presented with the aim of individual improvement for the reform of society as a whole. Saadi, through his subtle yet direct admonitions and warnings, emphasizes the importance of individual moral integrity in cultivating a more ethical and harmonious society. Saadi's educational approach, with its focus on individual moral growth for social progress, aligns with the principles of individualism, which prioritizes personal independence and self-determination.

Saadi's teachings, by focusing on the individual as the fundamental unit of social change, emphasize the connection between personal virtues and collective well-being. From this perspective, Saadi's works can be seen as testimony to the enduring relationship between moral and social teachings in the formation of a more just and cohesive society. Furthermore, examining Saadi's works through the lens of individualism illuminates the timeless wisdom embedded in his verses, which continues to resonate with readers across generations. As researchers delve deeper into the depths of Saadi's teachings, it becomes evident that his emphasis on individual moral agency and social responsibility transcends temporal and cultural boundaries, offering valuable insights into the persistent pursuit of ethical living and collective harmony.

Saadi's approach reflects aspects of contemporary sociological theories, such as Max Weber's theory of social action, which highlights the significance of individual agency in shaping social

norms and values. The overlapping of the social actions outlined in Weber's theory with Saadi's conventional methods of conditional warning and encouragement in conveying moral and educational teachings suggests that Saadi was not only a poet but also a social reformer and thinker who was intellectually ahead of his time. Saadi's use of methods aligned with modern sociology for the transmission and promotion of ethics and culture, such as attention to the logical consequence of action and teachings (corresponding to goal-oriented rational social action), focus on the audience's religious beliefs and values in conveying teachings (corresponding to value-oriented rational social action), invocation of ancestral traditions and popular culture to establish teachings (corresponding to traditional social action), and appealing to the audience's emotions to facilitate the understanding of teachings, especially in Bustan, have made him an educationist, sociologist, and innov.

تحلیل بوستان سعدی با نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر

مریم رحیمی^۱ | کاظم مهتدیانی^۲ | محمدرضا نجاریان^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: rahimi.litera@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: kmohtadiani@yazd.ac.ir

۳. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: reza_najjarian@yazd.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵

واژه‌های کلیدی:

کنش اجتماعی،
ماکس وبر،
آموزه،
بوستان،
سعدی.

ماهیت تعلیمی دواثر سعدی، بوستان و گلستان - به عنوان گنجینه آموزه‌های اخلاقی - بر همگان آشکار است. در حالی که گلستان لحن ملایم و غیرمستقیم دارد، بوستان با استفاده مکرر از افعال امری و بازدارنده و روش‌های متقاعدکننده، سبک مقتدرانه‌تری را به نمایش می‌گذارد. تمرکز اولیه سعدی بر اصلاح فرد به منظور بهبود جامعه به عنوان یک کل قرار دارد؛ که با رویکرد فردگرایانه برخی نظریه‌های جامعه‌شناختی نوین، به ویژه نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر، همسو است. در این مقاله ایده‌های جامعه‌شناختی ماکس وبر درباره درک معانی ذهنی کنش‌گران به کنش‌های خود معرفی می‌شود. وبر کنش اجتماعی را به چهار نوع کنش عقلانی هدف‌مدار، کنش عقلانی ارزش‌محور، کنش عاطفی و کنش سنتی تقسیم می‌کند. پس از آن روش‌های آموزشی مختلف سعدی در بوستان مانند تشویق، هشدار و گزاره‌های مشروط بر اساس نظریه کنش اجتماعی وبر ترسیم می‌شود. جامعه‌آماری، بوستان است تا چگونگی رویکردهای آموزشی سعدی با اشکال مختلف کنش اجتماعی وبر روشن و نبوغ سعدی به عنوان یک مصلح اجتماعی در چشم‌اندازهای جامعه‌شناختی مدرن آشکار شود. این مقاله با روشی توصیفی-تحلیلی، نظریه کنش اجتماعی وبر را در ادبیات بوستان، تحلیل و میزان هم‌پوشانی آن را بررسی می‌کند. آثار سعدی، همگون با جنبه‌هایی از نظریه‌های جامعه‌شناختی معاصر، مانند نظریه کنش اجتماعی وبر و جایگاه سعدی به عنوان متفکری تلقی می‌شود که ینش او فراتر از مرزهای زمان و فرهنگ خود است.

استناد: رحیمی، مریم؛ مهتدیانی، کاظم؛ نجاریان، محمدرضا (۱۴۰۴). تحلیل بوستان سعدی با نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر. پژوهشنامه

متون ادبی دوره عراقی، ۶ (۲)، ۵۳-۷۶. <http://doi.org/10.22126/ltip.2024.10708.1262>

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان

DOI: <http://doi.org/10.22126/ltip.2024.10708.1262>

۱. پیشگفتار

بوستان و گلستان هر دو پندنامه‌هایی هستند که سعدی در آن‌ها با بیان حکایات و قصه‌ها و نمونه‌هایی به مخاطب خود، نکاتی را برای بهبود زندگی فردی و اجتماعی می‌آموزد. در گلستان، سعدی مهربانانه و با زبانی نرم و لطیف و غیرمستقیم پند می‌دهد؛ اما در بوستان لحن تحکمی و مقتدرانه سعدی خواننده را متعجب می‌کند. کثرت افعال امر و نهی، پند و خطاب مستقیم و استفاده از سلاح‌هایی مانند هشدار و تحذیر، شرط و ترغیب (هم‌دینی و هم‌غیردینی) در بوستان، نشان می‌دهد سعدی تمام تلاشش را صرف بهبود و ارتقای سطح کیفی زندگی مخاطبان و شاگردانش کرده است. «ادبیات تعلیمی^۱، ادبیاتی است که نیک‌بختی انسان را در بهبود شخصیت اخلاقی او می‌بیند و به پرورش قوای معنوی و تربیت اخلاقی انسان نیز می‌پردازد.» (مشرف، ۱۳۸۹: ۹). «اشعاری که در آن‌ها نوعی آموزه اخلاقی^۲، دینی، عرفانی، فلسفی یا پند و اندرز ارائه شده است، در نوع دستوری و تعلیمی طبقه‌بندی می‌شود.» (پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۱۰)

سعدی زمانی که قصد داشته چیزی را به مخاطب نشان بدهد، آن امر را اخلاقی یا غیراخلاقی معرفی کرده و از آنچه از خواندن متن آثار سعدی برمی‌آید، او بر این تصور بوده است که جامعه اگر امری را اخلاقی بداند همه (از جمله شاهان) باید آن را انجام بدهند؛ حتی اگر مورد علاقه‌شان نبوده است و اگر امری را غیراخلاقی بداند، آن امر هر چند مورد علاقه باشد، نباید انجام داده شود؛ چون فردی که چنین عملی را انجام بدهد، مجبور است با عواقب انجام آن، با جامعه‌ای که آن عمل را غیراخلاقی می‌داند، روبه‌رو شود. «تنوع گفتار سعدی در پند و اندرز‌گویی، چنان است که خواننده متوجه نمی‌شود که این همان مضمونی است که بارها از سعدی شنیده است.» (موحد، ۱۳۸۸: ۷۶)

تشویق کردن (ترغیب)، هشدار دادن (تحذیر) و مشروط کردن امور، ابرازهایی هستند که برای حصول نتیجه مطلوب در اکثر متون تعلیمی و اخلاقی استفاده می‌شوند. یک آموزگار یا واعظ، زمانی که قصد دارد یک مطلب یا آموزه را به مخاطبانش عمیق و اصولی منتقل کند، در بیش‌تر مواقع، از یکی از سه روش یاد شده بهره می‌برد. برای مثال اگر واعظی بخواهد به نیکی کردن توصیه کند، با چند روش چنین توصیه‌ای را بیان می‌کند؛ یا مخاطبش را ترغیب می‌کند که در صورت انجام آن توصیه، عواید پرمفعتی نصیب او می‌گردد - که در جوامع و وعظ‌های دینی این ترغیب غالباً به پاداش اخروی و دنیوی مرتبط می‌شود - یا مخاطبش را از انجام خلاف آن توصیه، نهی می‌کند و درباره عواقب سرپیچی از انجام آن توصیه به او هشدار می‌دهد - که باز اگر وعظ در بستری دینی انجام گیرد، مربوط با مجازات اخروی است - و یا برای

تأثیر گذاری بیش تر یک توصیه، حصول یک امر مطلوب را مشروط به انجام دادن یا ندادن آن توصیه می کند و در بیش تر موارد این خطاب ها، فردی اند.

در سراسر متون تعلیمی^۱ سعدی، آموزه هایی است که مخاطب شان، فرد فرد جامعه اند؛ یعنی سعدی امید دارد که با اصلاح خصوصیات اخلاقی فرد، بتواند جامعه را به یک آرمان شهر^۲ تبدیل کند. در «گلستان سعدی» از ۱۶۱ آموزه تعداد ۱۴۶ مورد، آموزه فردی هستند. (حدود ۹۰ درصد) (رحیمی و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۸۳)

تو کز محنت دیگران بی غمی نشاید که نامت نهند آدمی

(سعدی، ۱۳۷۳: ۶۶)

رد پای بسیاری از روش های سعدی برای انتقال آموزه های تربیتی فردی اش را در بعضی از نظریه های نوین جامعه شناسی هم چون نظریه «کنش اجتماعی»^۳ ماکس وبر^۴ مشاهده کرد.

۱-۱. ضرورت، اهمیت و هدف

نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر، از جمله نظریه های فرد گرایانه است که به کنش های فردی با توجه به هدف، ارزش، سنت و عواطف انسانی می پردازد. در این مقاله، ایات تربیتی بوستان سعدی که با نظریه کنش اجتماعی وبر همسویند، با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد جامعه شناسانه بررسی شده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

محمد شریف چوهدری در مقاله «پندآموزی سعدی در تربیت دینی و ادب اجتماعی» (۱۳۷۵)، با آوردن دسته بندی صفات پسندیده و ناپسندی چون بی وفایی، حسد، تندرستی و بهداشت، امر به معروف و نهی از منکر شاهد مثال هایی را از آثار سعدی ذکر می کند.

احمد کتابی در کتاب سعدی و مسائل اجتماعی (۱۳۹۶)، با ارائه چهار مقاله درباره مدارا، نوع دوستی، استبدادستیزی و اقتصاد در آثار سعدی نمونه هایی از گفتار سعدی را در این موضوعات ذکر کرده است. زهره وافی در کتاب بررسی آثار سعدی از منظر اجتماعی (۱۳۹۹)، مسائل معنوی، کشورداری، فرهنگ مردم، انواع خوراک و پوشاک، ورزش و سرگرمی، موسیقی و آلات آن و بهداشت و سلامت جسمی افراد از منظر سعدی بررسی کرده است.

علی گرواند و همکاران در مقاله «بازتاب مشارکت اجتماعی در بوستان سعدی» (۱۳۹۶) با تعریف مفهوم

1. Didactic texts

2. Utopia

3. Social action

4. Max Weber

سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن یعنی هنجارگرایی، اعتماد و مشارکت، به تحلیل مؤلفه مشارکت از نظر سعدی در بوستان، پرداخته و فراوانی انواع آن را در بوستان بررسی نموده‌اند.

در مقاله «دیدگاه سعدی پژوهان ایرانی درباره حقوق و قواعد اجتماعی مورد استفاده و تأکید سعدی» (۱۴۰۰)، عبدالله قلیان و غلامرضا مستعلی پارسا به قواعد اجتماعی مورد تأکید سعدی که قابل تطبیق با نظریات جامعه‌شناسی امروزی است، پرداخته‌اند.

۲. مبانی نظری تحقیق

۱-۲. فردگرایی^۱

«فردیت به یک تعبیر بدین معناست که هر شخص دارای خلوت و حریم خصوصی فیزیکی و روانی و عقیده فردی و دیگر حقوق اساسی و اجتماعی است که در هر شرایطی باید محترم شمرده شوند.» (میکسیتز وود، ۱۹۷۲: ۶) فردگرایی، روشی است برای زندگی با اولویت‌های شخصی «که بر اولویت نیازهای فردی بر نیازهای گروهی، روابط اجتماعی نه‌چندان منسجم و گرایش به خودمختاری تأکید دارد. در این نظام اعتقادی، جامعه، مجموعه‌ای متشکل از افراد بی‌همتا است؛ که اهداف و علایق خاص خود را دارند و سعی می‌کنند تا حدودی از زیر نفوذ دیگران بیرون بیایند.» (فرانزوزی، ۱۳۸۱: ۲۲) فردگرایی واقعیت را به فرد نسبت می‌دهد و «فعل و انفعال‌هایی را که میان انسان‌ها صورت می‌گیرد چیزی واقعی نمی‌داند؛ لکن آن‌ها را قائم به خود انسان‌ها و آثار آنان می‌شمارد. این گرایش جامعه را که حاصل جمع افراد انسانی و نیز همه ارتباطات و تعاملات موجود در میان آنان است، مرکب واقعی و واحد حقیقی نمی‌انگارد.» (مصباح یزدی، ۱۳۷۲: ۵۴) «فردگرایی بر یک مکتب سیاسی دلالت دارد که در آن با تأکید بر حقوق مالکیت به صورت یک شرط واجب، استقلال و آزادی، می‌کوشد تا حدود معین و مشخصی را برای اختیارات تعیین‌کننده دولت بر روی فرآیندهای اقتصادی و اجتماعی تعیین نماید.» (جولیوس و ویلیام، ۱۳۷۲: ۶۲۳)

«بزرگ‌ترین منادی فردگرایی در مغرب زمین را جان استوارت میل (John Stuart Mill ۱۸۰۶-۱۸۷۲)، فیلسوف و اقتصاددان نامدار انگلیسی می‌دانند. این فردگرای طراز اول، معتقد بود که افراد انسانی، هنگامی که گرد هم می‌آیند، به ماده تازه‌ای مبدل نمی‌شوند؛ تا صورت جدیدی بر آن افافضه گردد و چیزی نوین، به نام جامعه، که آثار مخصوص داشته باشد، از آن پدید آید.» (احمدی، ۱۳۷۳: ۵۵) استوارت میل در کتاب نظام منطق خود چنین می‌نویسد که «موجودات انسانی در جامعه، هیچ صفت و خاصیت دیگری ندارند؛ جز آن‌هایی که از قوانین طبیعت فردی آدمی ناشی می‌شوند و یا ممکن است در آن‌ها ادغام شوند.» (روسک و

وارن، ۱۳۵۵: ۶۴)

پدیده‌های مختلفی مانند مهاجرت و افزایش شهرنشینی، فردگرایی را تشدید می‌کنند. شاید عجیب به نظر برسد اما «هرچه فرهنگ پیچیده‌تر باشد، فردگراتر است؛ زیرا در فرهنگ‌های پیچیده، فرد حق دارد که عضویت در گروه‌های مختلفی را بپذیرد.» (یاندیس، ۱۳۷۸: ۱۲۸۵) «فردگرایی معمولاً به طرق مختلف، ریشه در انسان، روشن‌فکری، اصلاحات، انقلاب، تضعیف اشراف‌سالاری^۱ تضعیف کلیسا یا مذهب سنتی و انقلاب صنعتی یا رشد سرمایه‌داری، داشته است؛ ماکس وبر، فردگرایی را با پروتستانیسم و به‌ویژه کالوینیسم^۲ و هم‌چنین ظهور سرمایه‌داری، همراه می‌داند.» (گروه مولفان، ۱۳۸۵: ۱۹۴۶)

۲-۲. ماکس وبر^۳

«ماکسیمیلیان کارل امیل وبر (۱۹۲۰-۱۸۶۴) به عنوان یکی از اثرگذارترین نظریه‌پردازان توسعه مدرن جهان غرب شناخته می‌شود. ایده‌هایش به‌طور عمیق بر نظریه اجتماعی و پژوهش اجتماعی تأثیر گذاشت.» (برک، ۱۳۸۱: ۱۱) وبر در تضاد با دورکیم^۴ «به تبیین‌های تک‌علتی باور نداشت و باورمند بود هر پدیده‌ای می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد.» (تیراکیان، ۲۰۰۹: ۳۲۱)

کنش اجتماعی در دیدگاه جامعه‌شناسانه ماکس وبر، یک علم فراگیر بود. «او به خاطر تأکید تحلیلی بر کنشگران فردی، از بسیاری از پیشینیانش مانند هربرت اسپنسر^۵، گنورگ زیمل^۶، کارل مارکس^۷ متفاوت بود؛ زیرا تحلیل جامعه‌شناختی آن‌ها بیش‌تر بر شکل‌های ساختاری - اجتماعی مبتنی بود.» (گیدنز و برد سال، ۱۳۹۹: ۲۱) «در واقع تأکید اصلی وبر، متوجه معانی ذهنی‌ای است که کنش‌گران به کنش‌های خود نسبت می‌دهند و جهت‌گیری‌های متقابل این کنش‌ها را در چارچوب زمینه‌های تاریخی - اجتماعی بررسی می‌کند.» (کوزر، ۱۳۹۴: ۲۹۹)

۲-۳. نظریه کنش اجتماعی وبر

«جامعه‌شناسی از نظر ماکس وبر، عبارت از علمی است که سعی دارد روابط متقابل میان کنش‌گران اجتماعی را بفهمد و وبر جامعه‌شناسی را به مثابه بررسی کنش بر حسب معنای ذهنی (سوژکتیو) آن تعریف می‌کند.» (ریترز، ۱۳۸۹: ۶۸) و این گونه است که اعتقاد دارد جامعه‌شناسی باید بر افراد متکی باشد.

1. Aristocracy
2. Calvinism
3. Max Weber
4. David Émile Durkheim
5. Herbert Spencer
6. Georg Simmel
7. Karl Heinrich Marx

و بر به کنش بسیار توجه می‌کرد؛ به‌طوری که تمرکزش را بر موقعیت‌هایی قرار می‌داد که در آن‌ها افراد برای عملکرد خود، معنایی در ذهن‌شان دارند و جامعه‌شناسی را همین معنادار بودن کنش‌های افراد می‌دانست. او بر این باور بود که انگیزه‌های پنهان رفتارهای انسانی در حوزه‌های گوناگون اجتماعی، با کنش‌های اجتماعی قابل درک خواهند شد و با تحلیل و بررسی دلایل این کنش‌ها، پیچیدگی‌های روابط و تعاملات انسانی و حتی ساختارهای اجتماعی آشکار می‌شوند. «از نظر وبر رفتار و کنش هر دو متضمن آن چیزی‌اند که افراد بر مبنایی روزانه انجام می‌دهند. با وجود این، رفتار بدون فکر یا فکر کم، روی می‌دهد، حال آن که کنش، نتیجه فرآیندهای آگاهانه است.» (همان) برای مثال وقتی به طور ناخودآگاه در عقب کشیدن دست هنگام برخورد با یک جسم داغ، واکنش نشان می‌دهیم یا در مواجهه با یک صحنه وحشتناک تصادف جیغ می‌کشیم، وارد حوزه رفتار شده‌ایم. موضوع جامعه‌شناسی تفهیمی، نه فهم کنش اجتماعی به معنای تفریدی یا ذهنی، بلکه به معنای تفریقی آن است.» (تنهایی، ۱۴۰۰: ۷۸)

و بر کنش‌ها را این‌گونه به چهار دسته متفاوت تقسیم‌بندی می‌کند:

۱. کنش عقلانی معطوف به هدف (کنش عقلانی_ابزاری)^۱: «فاعل کنش، هدفی روشن را در نظر دارد و همه وسایل را برای رسیدن به آن با هم به کار می‌گیرد. آنچه مهم و واجد ارزش است، فهم کنش خواهد بود. در این معنا کنش عقلانی معطوف به هدف بر اساس تعریف فاعل کنش، از هدف روشنی که در ذهن دارد روشن می‌شود.» (آرون، ۱۳۹۶: ۵۶۶) در واقع اقداماتی که برای دستیابی به یک هدف مؤثر انجام می‌شوند در این دسته قرار می‌گیرند؛ مانند انتخاب و پیگیری یک شغل برای کسب درآمد.

۲. کنش عقلانی معطوف به ارزش (کنش منطقی_ارزشی)^۲: مجموعه اقدامات و رفتارهایی که برای بیان یک ارزش یا اعتقاد انجام می‌شود؛ مانند شرکت در مراسم مذهبی به پشتوانه اعتقاد به آن مذهب و آیین.

۳. کنش عاطفی^۳: اقدامات و رفتارهایی که به دنبال عواطف و احساسات صورت می‌گیرند؛ مانند همراهی در مراسم تشییع جنازه جهت ابراز غم و اندوه از فقدان یک آشنا یا عزیز.

۴. کنش سنتی^۴: «در این نوع کنش هم هدفی که فرد دنبال می‌کند و هم راه‌هایی که برای رسیدن به هدف برمی‌گزیند صرفاً بر اساس سنت شکل گرفته است نه عقل. این نوع کنش، در روستاها و جوامع سنتی دیده می‌شود.» (تنهایی، ۱۳۷۴: ۲۹۳)

1. Instrumentally rational action
2. Value-rational action
3. Affective action
4. Traditional action

چهار نوع کنشی که وبر مطرح می کند، قاعدتاً در دسته نمونه های آرمانی قرار می گیرند؛ بدان معنا که بسیاری از رفتارهای ما یک یا چند مورد از این دسته بندی را شامل می شوند. بنابراین ذکر این نکته حیاتی است که در عالم واقع صورت ناب و خالصی از هر کدام از این کنش ها وجود ندارد. برای مثال دانشجویی را در نظر بگیرید که تصمیم به دنبال کردن حرفه پزشکی می گیرد؛ در کنش عقلانی معطوف به هدف، دانش آموز جنبه های عملی پزشک شدن را ارزیابی می کند؛ مانند ثبات شغلی، امنیت مالی؛ در کنش ارزشی-عقلانی، دانش آموز معتقد است که پزشک بودن یک حرفه اصیل است که با ارزش های شخصی او -که خدمت به جامعه و تأثیر مثبت بر زندگی مردم و رضایت وجدانی و دینی است- همسو خواهد بود. در کنش عاطفی، دانش آموز اشتیاق عمیقی برای کمک به دیگران دارد و ارتباط عاطفی قوی با ایده شفای افراد و کاهش دردهای آنان از تشخیص بیماری و تجویز دارو احساس می کند و در کنش سنتی، ممکن است خانواده دانش آموز، سنت دیرینه ای در ورود به حرفه پزشکی دارند و پزشک شدن به عنوان مسیر طبیعی، بر اساس آداب و رسوم و انتظارات خانواده تلقی می شود.

می توان گفت شیوه های انتقال آموزه در متون تعلیمی تا حدودی با کنش های اجتماعی وبر هم پوشانی دارند. البته در عالم واقع به طور خالص، صورت ناب یافت نخواهد شد؛ اما در یک نگاه کلی، می توان ترغیب و تحذیر، هشدار و شرط را با کنش های اجتماعی یاد شده به طور موردی هم طبقه دانست. در ادامه آموزه هایی که در بوستان سعدی به سه روش ترغیب، تحذیر، هشدار و شرط بیان شده است، با نگاهی به کنش های اجتماعی وبر تحلیل خواهد شد.

۳. کنش های اجتماعی در بوستان سعدی

۳-۱. کنش عقلانی معطوف به هدف

اقداماتی که برای دستیابی به یک هدف انجام می گیرند، در دسته کنش های عقلانی معطوف به هدف قرار دارند؛ یعنی آن دسته از رفتارها و اعمالی که به صورت منطقی، نتیجه ای قابل پیش بینی به دنبال دارند. در بوستان، سعدی به مدد لحن، وزن، افعال امر و نهی و ابزارهایی از این دست، مخاطبش را وعظ کرده است. در این میان می توان بسیاری از ابیات بوستان را در دسته کنش عقلانی معطوف به هدف قرار داد؛ چرا که سعدی آموزه و توصیه ای را بیان و سپس نتیجه منطقی عمل کردن یا نکردن به آن توصیه را نیز به مخاطب گوشزد کرده است. بیت های زیر در همین دسته بندی قرار می گیرند.

بر اساس محتوا و مضمون و از حیث موضوع می توان ابیات مرتبط با کنش عقلانی معطوف به هدف را به چهار دسته کلی طبقه بندی کرد: ابیاتی که در آن ها به آینده نگری نسبت به انجام یا عدم انجام یک فعل

توصیه شده است، ابیاتی که در آن‌ها به رعایت جانب احتیاط و توصیه‌های امنیتی پرداخته شده است، ابیاتی که در آن‌ها به ستم نکردن و مردم‌داری توصیه شده و در نهایت ابیاتی که در آن‌ها دانستن جایگاه خود و مغرور نشدن اشاره شده است.

۳-۱-۱. توصیه به آینده‌نگری

در بیت‌های زیر از ستم و آزار به زیردست و کم‌توان، نهی شده است و دلیل آن نگاه بلندمدت به آینده‌ای است که انسان از آن خبر ندارد و ممکن است جای زیردست و بالادست، عوض شود. اگر انسان در زمان توانمندی، رعایت حال زیردستان و ضعیفان را بکند، در آینده اگر به هر دلیلی توانایی خود را در هر زمینه‌ای از دست داده باشد، می‌تواند به عطفوت دیگران، امید داشته باشد.

سر پنجه نأتوان برمیچ که گر دست یابد برآیی به هیچ

(سعدی، ۱۳۸۹: ۵۷)

به آزار فرمان مده بر رهی که باشد که افتد به فرماندهی

(همان: ۸۵)

مزن بر سر نأتوان دست زور که روزی درافتی به پایش چو مور

(همان: ۸۷)

غنیمت دانستن زمان حال و استفاده از فرصت‌ها برای گرفتن نتیجه در آینده، توصیه‌هایی است که در بیت‌های زیر به آن اشاره شده است.

گذشت آنچه در ناصوابی گذشت و این نیز هم در نیابی گذشت

کنون وقت تخم است اگر پروری گر امیدواری که خرمن بری

(همان: ۱۸۵)

نیکی کردن و پاسخ نیک گرفتن از آموزه‌های بیت‌های زیر است. سعدی توصیه می‌کند اگر می‌خواهی نیکی بینی و بدی نصیب نشود، تنها باید نیکی کنی و دوستدار فعل نیک و خوی نیک باشی.

کسی دانه نیکمردی نکاشت کز او خرمن کام دل برداشت

(همان: ۶۲)

همینت بسنده است اگر بشنوی که گر خار کاری سمن ندروی

(همان: ۵۹)

رسیدن به نتیجه مطلوب گاهی مستلزم پرداختن هزینه‌ها و متحمل شدن رنج‌هایی است. اگر راه سخت و ناهموار است و به مذاق رهرو خوش نمی‌آید، نباید از آن دلسرد شده و پشیمان گردد؛ زیرا در انتها

پاسخ نوشیدن داروی تلخ تلاش و رنج را خواهد گرفت.

چه خوش گفت یک روز دارو فروش شفا بایدت داروی تلخ نوش

(همان: ۷۰)

توجه به معنا و محتوا و تمرکز بر انتخاب درست هم‌نشین و همراه برای طی کردن مسیر زندگی، آموزه‌ای است که سعدی بارها با ادبیات و اشکال مختلف بلاغی به آن اشاره کرده است.

اگر هوشمندی به معنی گرای که معنی بماند ز صورت به جای

(همان: ۷۹)

مکن با فرومایه مردم نشست چو کردی ز هیئت فرو شوی دست

(همان: ۱۹۲)

۳-۱-۲. توصیه‌های امنیتی و رعایت جانب احتیاط

در این بیت‌ها سعدی به‌طور واضح هشدار داده و تحذیر کرده است. می‌گوید اگر شرایط رفاه و آسایش نیروی جنگاور خود را تأمین نکنی، بیم آن می‌رود که پایش بلغزد و نتواند آن گونه که شاید و باید انتظارات امنیتی را مناسب با حریم ولایت شاه، برآورده کند. واقعیتی تلخ، با زبانی صریح و با ابزار هشدار و حتی تهدید در این بیت‌ها بیان شده است. در بیت‌های بعدی نیز نکاتی برای رعایت جانب احتیاط در برخورد با اسیر، فرد متملق و چرب‌زبان و افراد نزدیک به حریم شخصی مطرح شده است.

سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه ندارد حدود ولایت نگاه

(همان: ۵۲)

چو دارند گنج از سپاهی دریغ دریغ آیدش دست بردن به تیغ

(همان: ۷۵)

منه در میان راز با هر کسی که جاسوس همکاسه دیدم بسی

(همان: ۷۸)

در بعضی موارد مانند بیت بالا نیز با حالت شرط، توصیه‌ای را برای رعایت جانب احتیاط بیان می‌کند؛ این گونه که اگر می‌خواهی از آسیب و گزند دشمن در امان بمانی، باید در همه حال احتیاط کنی و حتی دوستان نزدیک را دشمن فرضی به حساب بیاوری تا مبادا از آن‌ها شیخون و خیانتی ناگهانی و غافلگیرکننده بینی. در جایی نیز برای این توصیه مبتنی بر احتیاط خود، از ابزار تمثیل استفاده می‌کند و می‌گوید دشمن را نباید کوچک بشماری؛ زیرا حتی بی‌قدرت‌ترین دشمنان هم وقتی متحد و یک‌دست

شوند، می‌توانند تهدیدی بزرگ تلقی گردند.

عدو را به کوچک نباید شمرد که کوه کلان دیدم از سنگ خرد
 نبینی که چون با هم آیند مور ز شیران جنگی بر آرند شور
 نه موری که مویی کز آن کمتر است چو پر شد ز زنجیر محکم‌تر است
 (همان: ۵۷)

۳-۱-۳. توصیه به ستم نکردن و مردم‌داری

ستم نکردن و هم‌چنین نیکی کردن هر دو در کنار هم می‌توانند باعث بقای قدرت و یا جاودان شدن نام شخص باشند. این توصیه‌ای است که سعدی در بیت‌های بالا به روش‌ها و با واژگان متفاوت بیان کرده است و دلیل انجام فعل نیک و حذر از ستم کردن را نیز بیان کرده است.

نخواهی که نفرین کنند از پست نکو باش تا بد نگوید کست
 (همان: ۵۹)

اگر بد کنی چشم نیکی مدار که هرگز نیارد گز انگور بار
 (همان: ۶۳)

علاوه بر ستم نکردن - که خود گونه‌ای از مردم‌داری به حساب می‌آید - سعدی توصیه کرده است که دایره‌دوستان را گسترده کرده و با ایجاد ارتباط مؤثر با افراد، در جهت بهبود کیفیت تأثیرگذاری و ماندگاری بکوشید.

اگر سر نهد بر خطبت سروری چو نیکش بداری نهد دیگری
 (همان: ۷۷)

چو با دوست دشخوار گیری و تنگ نخواهد که بیند تو را نقش و رنگ
 (همان: ۸۷)

۳-۱-۴. توصیه به دانستن جایگاه خود و مغرور نشدن

توصیه به متکبر نبودن، تواضع و توجه به عیوب خویشان، برای رسیدن به هدف والای و شخصیت معنوی بهتر در بوستان سعدی، بسیار زیاد است.

تواضع سر رفعت افرازدت تکبر به خاک اندر اندازدت
 بلندیت باید تواضع گزین که آن بام را نیست سلم جز این
 (همان: ۱۱۶)

به دولت کسانی سرفراختند که تاج تکبر بینداختند

(همان: ۱۲۶)

زحل گونه نمی توان خارج از حدود خود رفتار کرد و توقع اتفاق و نتیجه مطلوب داشت.

به قدر هنر جست باید محل بلندی و نحسی مکن چون زحل

(همان: ۱۲۰)

توقع برانند ز هر مجلس بران از خودش تا نراند کست

(همان: ۱۴۷)

۳-۲. کنش عقلانی معطوف به ارزش

مجموعه رفتارهایی که به دلیل پای بندی و یا به پشتوانه یک ارزش یا اعتقاد انجام می گیرند، در دسته کنش های عقلانی معطوف به ارزش طبقه بندی می شوند؛ که درباره ادبیات کلاسیک فارسی این ارزش و باور به خدا ترسی و اعتقاد به روز پسین مرتبط می گردد. سعدی در بوستان از این باورها و اعتقادات بسیار مدد گرفته است تا آموزه های نیک رفتاری و خوی نیکو را به مخاطبش منتقل کند. بر اساس موضوع این آموزه ها را می توان به چند دسته کلی تقسیم کرد: توصیه هایی که به خدا ترسی و مجازات یا پاداش اخروی و معنوی مربوط می شوند، آن ها که درباره ناپایداری ظلم و بی اعتباری دنیا صحبت می کنند، توصیه هایی که به قدرشناسی و سپاسگزاری از خالق پرداخته اند و مواردی که بخشش، دهش و اخلاص و اخلاقیاتی از این قبیل را ترویج می دهند.

۳-۲-۱. توصیه به خدا ترسی و مجازات یا پاداش اخروی

سعدی در بوستان با تحذیر دینی و به پشتوانه باورمندی مخاطب به ارزش های خدا باورانه، بسیاری از آموزه های اخلاق مدارانه اش را بیان کرده است. مخاطبی که باورهایش بخشی از اولویت های زندگی اش را تشکیل می دهد، با توجه به ارزش های مذهبی خود، به آموزه هایی که در این زمینه مطرح می شود، توجه بیش تری می کند. خدا ترسی و باور به این که اگر آزاری به کسی برسانی، باید در قیامت جوابگو باشی، سبب اصلاح رفتار و حتی پیشگیری از سوء رفتار می گردند.

اگر زیردستی در آید ز پای حذر کن ز نالیدنش بر خدای

(همان: ۵۲)

تو با خلق سهلی کن ای نیکبخت که فردا نگیرد خدا بر تو سخت

(همان: ۸۵)

نخورد از عبادت بر آن بی خرد که با حق نکو بود و با خلق بد

(همان: ۱۱۸)

مکن خیره بر زیردستان ستم که دستی است بالای دست تو هم
اگر می بترسی ز روز شمار از آن کز تو ترسد خطا در گذار

(همان: ۱۳۴)

توصیه به اخلاق و رفتار نیک برای گرفتن نتیجه معنوی و اخروی نیز در ابیات بوستان مشهود است.

خدا را بر آن بنده بخشایش است که خلق از وجودش در آسایش است

(همان: ۸۹)

به دوزخ برد مرد را خوی زشت که اخلاق نیک آمده است از بهشت

(همان: ۱۲۳)

۳-۲-۲. توصیه به ناپایداری ظلم و بی اعتباری دنیا

در بسیاری از ابیات بوستان سعدی، با اشاره به نتیجه یک عمل ظالمانه به خاطر ستم به مردم و زیردست، آموزه نیکوکاری و خیرخواهی را مطرح و در موقعیت‌ها و مثال‌های مختلف تکرار کرده است.

پیشانی خاطر دادخواه براندازد از مملکت پادشاه

(همان: ۵۴)

نترسد که دورانش بندی کند؟ که بر بندیان زورمندی کند

(همان: ۷۷)

۳-۲-۳. توصیه به قدرشناسی و سپاس‌گزاری از خالق

با توجه به ارزش‌ها و باورهای دینی، سعدی سپاس‌گزاری از خالق و قدرشناسی در برابر او را از جمله هدف‌های مهم اخلاقی یک فرد تلقی کرده است. گاهی با لحن ترغیبی و گاه با تحذیر و در مواردی با ذکر شرط برای رسیدن به نتیجه مطلوب به این مضمون پرداخته است.

بزرگی از او دان و منت شناس که زایل شود نعمت بی سپاس

اگر شکر کردی بر این ملک و مال به مالی و ملکی رسی بی زوال

(همان: ۵۹)

۳-۲-۴. توصیه به بخشش، دهش

بخشندگی و توصیه به انفاق و کمک به دیگران- چه از نظر مادی و چه از نظر معنوی- از جمله آموزه‌ها و

توصیه‌هایی است که در گفته‌های سعدی بسیار به آن پرداخته شده است.

اگر گنج قارون به چنگ آوری نماند مگر آنچه بخشی، بری

(همان: ۶۶)

مکن بر کف دست نه هر چه هست که فردا به دندان بری پشت دست

(همان: ۷۹)

این آموزه - یعنی کمک به دیگران و بخشش و هم‌چنین سود رساندن به خلق حتی اگر بسیار ناچیز باشد - آنقدر برای سعدی ارزشمند بوده است که در حکایتی به صورت جداگانه درباره این ویژگی بحث می‌کند. جزای خیر کاشتن درختی که مردم از سایه‌اش در گرما استفاده کنند، با این که کار بسیار ناچیزی تلقی می‌شود، در عالم محشر برای صاحب آن عمل موجب برداشته شدن عذابی گشته است؛ یعنی جزای کم‌ترین و کوچک‌ترین کار خیر بنده‌ای را خیر عظیمی در قیامت و دنیای باقی دانسته است.

کسی دید صحرای محشر به خواب مس تفته روی زمین ز آفتاب

همی بر فلک شد ز مردم خروش دماغ از تبش می‌برآمد به جوش

یکی شخص از این جمله در سایه‌ای به گردن بر از خلد پیرایه‌ای

پرسید کای مجلس آرای مرد که بود اندر این مجلست پایمرد؟

رزی داشتم بر در خانه، گفت به سایه درش نیکمردی بخفت

در این وقت نو میدی آن مرد راست گناه ز دادار داور بخواست

که یارب بر این بنده بخشایشی کز او دیده‌ام وقتی آسایشی

(همان: ۹۷)

۳-۳. کنش سنتی

رفتارهایی که در پی پیروی از عادات و سنت‌ها و یا خرده‌باورها انجام می‌گیرند، در طبقه‌بندی کنش‌های سنتی قرار دارند. این خرده‌باورها، عادات و سنت‌ها با توجه به فرهنگ و آداب و رسوم یک سرزمین یا یک ملت، می‌توانند متفاوت باشند. باور قدما به این که چرخ روزگار می‌تواند در برهه‌ای کسی را به خوشبختی برساند و در برهه‌ای دیگر از زمان همان شخص را به خواری و ذلت بکشاند و یا این که ستارگان و آسمان و فلک در تقدیر انسان نقش بسزایی دارند، از جمله سنت‌های فکری مردم زمانه سعدی بوده است. در ادامه به مواردی از این عادات و سنت‌ها در بوستان - که یکی از ابزارهای سعدی برای رواج آموزه‌های اخلاقی و تربیتی بوده است - پرداخته خواهد شد.

۳-۱. باور به بی‌وفا و بی‌ثبات بودن روزگار و دنیا

باور به این که روزگار پستی و بلندی‌های زیادی را نصیب آدمی می‌کند، سبب شده است که در بسیاری از ابیات فارسی سخن از دست روزگار یا فعل روزگار باشد؛ به گونه‌ای که روزگار می‌تواند بزرگی را به خواری برساند و یا ضعفی را به بزرگی. ابیات زیر نمونه‌هایی از باورمندی به چنین تفکری است. سعدی از چنین باور عامیانه‌ای برای تحکیم و تثبیت آموزه‌های اخلاقی استفاده کرده است. ستم نکردن بر زیردستان، غم آنان را خوردن، رعایت حال فقیر و غریب و اسیر، انعام کردن بی‌منت و نگه داشتن حرمت آبروی دیگران از جمله این آموزه‌هاست.

غم زیردستان بخور زینهار بترس از زبردستی روزگار

(همان: ۶۴)

اگر تیغ دوران‌ش انداخته‌ست نه شمشیر دوران هنوز آخته‌ست؟

(همان: ۸۰)

دل زیردستان نباید شکست مبادا که روزی شوی زیردست

(همان: ۸۶)

مریز آبروی برادر به کوی که دهرت نریزد به شهر آبروی

(همان: ۱۵۸)

۳-۲. باور به چرخه نیکوکاری و از خودگذشتگی

در پی باورمندی به فعل و دست روزگار، باور به گرفتن واکنش مثبت در جواب فعل و کنش مثبت، یکی دیگر از پایه‌های باورمندی به قدرت روزگار و دهر است. استفاده از این فکر که روزگار انسان نیکوکار را درمانده و بیچاره نمی‌کند و در جواب عمل نیک، پاداش خیری برای فرد به ارمغان می‌آید، از جمله ابزارهایی بوده است که سعدی به خوبی برای انتقال مضمین اخلاقی از آن استفاده کرده است.

گر از پا درآید نماند اسیر که افتادگان را بود دستگیر

(همان: ۸۵)

تو آن‌که شوی پیش مردم عزیز که مرخوشتن را نگیری به چیز
از این خاکدان بنده‌ای پاک شد که در پای کمتر کسی خاک شد

(همان: ۱۳۵)

۳-۴. کنش عاطفی

رفتارهایی که برای بیان عواطف و احساسات انجام می‌شوند، در این دسته از کنش‌ها قرار دارند؛ یعنی فرد

برای بیان یکی از حواس انسانی و بروز عواطف خود، ممکن است عملی انجام دهد. سعدی نیز در بوستان، در بسیاری از موارد با التفات به حس درونی و عواطف مخاطب و گاهی با روبه‌رو کردن مخاطب با این واقعیت که ممکن است به جای فردی که در موقعیت نامناسبی است قرار بگیرد، به احساسات و عواطف او چنگ می‌زند و آموزه‌های تربیتی و اخلاقی موردنظر خود را مطرح می‌کند. البته گفتنی است که این ابیات، گاهی می‌توانند در دسته کنش‌های معطوف به ارزش یا سنتی نیز قرار بگیرند؛ اما با توجه به این که میزان تمرکز بر احساسات در این ابیات بیش از موارد دیگر است، بهتر است که در این دسته قرار گیرند.

نه خواننده‌ای بر در دیگران به شکرانه خواننده از در مران
نخواهی که باشی پراکنده دل پراگندگان را ز خاطر مهمل

(همان: ۷۹)

مشو تا توانی ز رحمت بری که رحمت بر نندت چو رحمت بری

(همان: ۸۰)

و گر خواجه با دشمنان نیک‌خوست بسی بر نیاید که گردند دوست

(همان: ۸۷)

گر از حاکمان سخت آید سخن تو بر زیردستان در شتی مکن

(همان: ۱۳۲)

سعدی در باب سوم، در غالب موارد، سعی دارد آموزه‌های مرتبط با عشق را با هشدار، تهدید یا شرط بیان نکند و با توجه به این که باب سوم سعدی در عشق و مستی شور است، می‌توان به طور تلویحی نتیجه گرفت که سعدی بر این عقیده است که زبان عشق، زبان لطافت و نرمی است و با هشدار و شرط در این زمینه نمی‌توان انتظار نتیجه‌ای مطلوب داشت. البته مبرهن است که هر فعل و عملی که از عشق نشأت بگیرد، در ذات خود یک کنش و واکنش عاطفی و احساسی است.

جدول زیر نمایانگر آموزه‌های برخی ابیات به صورت نمونه به تفکیک نوع کنش است.

جدول ۱. کنش‌های اجتماعی در ابیات بوستان (منبع: یافته‌های پژوهش)

کنش عقلانی معطوف به هدف				
بیت	کنش	نتیجه عقلانی کنش		
آینده‌نگری	مزن بر سر ناتوان دست زور	که روزی درافتی به پایش چو مور	زورگویی	گرفتار زورگویی نشدن در آینده

توصیه‌های امنیتی و رعایت جانب احتیاط	سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه	ندارد حدود ولایت نگاه	راضی نگه نداشتن انتظارات امنیتی در بلندمدت	برآورده نشدن
ستم نکردن و مردم‌داری کردن	نخواهی که باشد دلت دردمند	دل دردمندان برآور ز بند	دل‌جویی از دردمندان	دردمند و عاجز نشدن
دانستن جایگاه خود و مغرور نشدن	به دولت کسانی سرافراختند	که تاج تکبر بینداختند	دوری از تکبر	رسیدن به سعادت معنوی

کنش عقلانی معطوف به ارزش

بیت	کنش	نتیجه بر اساس ارزش
اگر زیردستی درآید ز پای	حذر کن ز نالیدنش بر خدای	شکایت کردن پیش خدا
توجه به ناپایداری ظلم و بی‌اعتباری دنیا	پیشانی خاطر دادخواه براندازد از مملکت پادشاه	توجه نکردن به سرنگونی حکومت و پادشاه
قدرشناسی و سپاس‌گزاری از خالق	بزرگی از او دان و منت شناس	قدرشناسی و زایل شدن نعمت بدون شکرگزاری
بخشش و دهش	مکن، بر کف دست نه هرچه هست	حسرت نخوردن در آخرت

کنش سستی

بیت	کنش	نتیجه حفظ به سنت
بهره‌ور به بی‌وفا و بی‌ثبات بودن روزگار و دنیا	غم زیردستان بخور زینهار	غم زیردستان در امان ماندن از انتقام روزگار
باور به چرخه نیکوکاری از خود گذشتگی	گر از پا درآید نماند اسیر	دستگیری از افتادگان گرفتار و اسیر و افتاده نشدن

کنش عاطفی

بیت	کنش	نوع احساسات
نخواهی که باشی پراکنده دل	پراکنده‌گان را ز خاطر مهل	از یاد نبردن دل‌شکستگان
		برانگیختن همدلی

۴. نتیجه گیری

بوستان سعدی منبعی مهم از آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی است که با هدف بهبود فردی برای اصلاح جامعه به عنوان یک کل، مطرح است. سعدی از طریق پندها و هشدارهای ظریف و در عین حال مستقیم خود، بر اهمیت صحت اخلاقی فردی در پرورش جامعه‌ای اخلاقی‌تر و هماهنگ‌تر تأکید می‌کند. رویکرد تربیتی سعدی، در تأکید بر رشد اخلاقی فردی برای پیشرفت اجتماعی، با اصول فردگرایی-که استقلال شخصی و تعیین سرنوشت را در اولویت قرار می‌دهد- همسو می‌شود. آموزه‌های سعدی با تمرکز بر فرد به عنوان واحد اساسی تغییر اجتماعی، بر پیوستگی بین فضایل شخصی و رفاه جمعی تأکید می‌کند. از این منظر، آثار سعدی را می‌توان گواهی بر ارتباط پایدار آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی در شکل‌گیری جامعه‌ای عادلانه‌تر و منسجم‌تر دانست. علاوه بر این، بررسی آثار سعدی از دریچه فردگرایی، حکمت جاودانه نهفته در آیات او را روشن می‌کند؛ که هم‌چنان در میان خوانندگان در طول نسل‌ها طنین‌انداز می‌شود. تأکید او بر عاملیت اخلاقی فردی و مسئولیت اجتماعی فراتر از مرزهای زمانی و فرهنگی است و بینش‌های ارزشمندی را در مورد تلاش پایدار برای زندگی اخلاقی و هماهنگی جمعی ارائه می‌دهد. رویکرد او منعکس‌کننده جنبه‌هایی از نظریه‌های جامعه‌شناختی معاصر است؛ مانند نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر، که اهمیت عاملیت فردی را در شکل دادن به هنجارها و ارزش‌های اجتماعی برجسته می‌کند. به طور کلی هم‌پوشانی کنش‌های اجتماعی مطرح شده در نظریه وبر، با شیوه‌های مرسوم تحذیر و ترغیب مشروط سعدی در بیان آموزه‌های اخلاقی و تربیتی، نشان می‌دهد که سعدی نه تنها به عنوان یک شاعر بلکه به عنوان یک مصلح و اندیشه‌مند اجتماعی، از نظر فکری قرن‌ها با جامعه خود فاصله داشته و جلوتر بوده است.

استفاده از روش‌هایی منطبق با جامعه‌شناسی نوین برای انتقال و ترویج اخلاق و فرهنگ، مانند توجه به نتیجه منطقی عمل و آموزه (منطبق با کنش اجتماعی عقلانی معطوف به هدف)، تمرکز بر باورها و ارزش‌های دینی مخاطب در انتقال آموزه (منطبق بر کنش اجتماعی عقلانی معطوف به ارزش)، یادآوری سنت‌ها و فرهنگ‌های عامیانه پیشینیان برای تثبیت آموزه (منطبق بر کنش اجتماعی سنتی) و استمداد از احساسات مخاطب در جهت فهم آموزه، به‌ویژه در بوستان از سعدی آموزگاری جامعه‌شناس و تواندیش ساخته است.

منابع

آرون، ریموند (۱۳۹۶). *مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی*: متن کامل و بازبینی شده، محمد باقر پرهام، تهران:

علمی و فرهنگی.

احمدی، بابک (۱۳۷۳). *مدرنیته و اندیشه‌های انتقادی*، تهران: مرکز.

برک، پتر (۱۳۸۱). *تاریخ و نظریه اجتماعی*، غلامرضا جمشیدی‌ها، تهران: دانشگاه تهران.

پورنامداریان، تقی (۱۳۸۶). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*، ششم، تهران: علمی و فرهنگی.

تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۷۴). *درآمدی بر مکاتب و نظریه‌های جامعه‌شناسی*، گناباد، مرن‌دیز.

تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۴۰۰). *دستگاه نظری ویر*، اندیشه احسان.

جولیوس، گولد، ویلیام، ال (۱۳۷۲). *فرهنگ علوم اجتماعی*، گروه مترجمان، تهران: مازیار.

رحیمی، مریم، مهتدیانی، کاظم، نجاریان، محمدرضا و الهام‌بخش، سید محمود (۱۴۰۲). «دوراهی اجتماعی و کاربرد

آن در آموزه‌های فردی گلستان سعدی»، *نشر پژوهی ادب فارسی*، ۲۶، ش ۵۴، صص ۱۶۹-۲۰۱.

10.22103/jil.2023.21754.3073

روسک، جوزف، وارن، رولند (۱۳۵۵). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی*، بهروز نبوی و احمد کریمی، تهران: کتابخانه

فروردین.

ریتزر، جرج (۱۳۸۹). *مبانی نظریه جامعه شناختی معاصر و ریشه‌های کلاسیک آن*، شهناز مسمی‌پرست، تهران: ثالث.

سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۷۳). *گلستان*، غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.

سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۸۹). *بوستان*، غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.

شریف چوهدری، محمد (۱۳۷۵). «پندآموزی سعدی در تربیت دینی و ادب اجتماعی»، *نامه پارسی*، ۲، صص ۵۵-۸۸.

فرانزوی، استفن ال (۱۳۸۱). *روان‌شناسی اجتماعی*، مهرداد فیروزبخت و منصور قنادان، تهران: رسا.

قلیان عسکری، عبدالله، مستعلی پارسا، غلامرضا (۱۴۰۰). «دیدگاه سعدی پژوهان ایرانی درباره حقوق و قواعد

اجتماعی مورد استفاده و تأکید سعدی»، *متن پژوهی ادبی*، ۲۵، ش ۸۷، صص ۱۴۰-۱۶۶.

10.22054/ltr.2018.24830.1992

کتابی، احمد (۱۳۹۶). *سعدی و مسائل اجتماعی*، تهران: اطلاعات.

کرایب، یان (۱۳۸۲). *نظریه اجتماعی کلاسیک: مقدمه‌ای بر اندیشه مارکس، وبر، دورکیم، زیمل*، شهناز

مسمی‌پرست، تهران: آگه.

کوزر، لیوئیس (۱۳۹۴). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، محسن ثلاثی، تهران: علمی.

گراوند، علی، سهراب‌نژاد، علی محمد، قاسمی، یارمحمد (۱۳۹۶). «بازتاب مشارکت اجتماعی در بوستان سعدی»،

جامعه‌پژوهی فرهنگی، ۸، ش ۳، صص ۷۷-۱۰۱.

گروه مؤلفان (۱۳۸۵). *فرهنگ و تاریخ اندیشه*، گروه مترجمان، تهران: سعاد.

گیدنز آنتونی، برد سال، کارن (۱۳۹۹). *جامعه‌شناسی*، حسن چاوشیان، تهران: نی.

مشرف، مریم (۱۳۸۹). *جستارهایی در ادبیات تعلیمی ایران*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سخن.

- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۲). *جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن*، چاپ و نشر بین الملل.
- موحد، ضیاء (۱۳۸۸). *سعدی، چهارم، تهران: طرح نو*.
- وافی، زهره (۱۳۹۹). *بررسی آثار سعدی از منظر اجتماعی*، تهران: اروانه.
- یانديس، هری.س.تری (۱۳۷۸). *فرهنگ و رفتار اجتماعی*، نصرت فتی، تهران: رسانش.

References

- Ahmadi, B (1994). *Modernity and Critical Thoughts*, Tehran, Central Publishing. (In Persian).
- Ahmadi, I (2008). "Social education from Saadi's point of view", Master's degree, Mohammad Moosesi, Shiraz University and Faculty of Educational Sciences and Psychology. (In Persian).
- Anthony Giddens, Brad Sal, Karen, (2019), *Sociology*, Hasan Chavoshian, Tehran, Ney Publishing. (In Persian)
- Aron, R (2016). *The basic stages of thought process in sociology: complete and revised text*, Mohammad Baqer Parham, Tehran, Scientific and Cultural. (In Persian)
- Authors Group (2006) *Culture and History of Thought*, Translators Group, Tehran, Saad. (In Persian)
- Burke, P (2002). *History and social theory*, Gholamreza Jamshidiha, Tehran, University of Tehran. (In Persian)
- Faranozoi, S (2002), *Social Psychology*, Mehrdad Firouzbakht and Mansour Qanadan, Tehran, Rasa. (In Persian).
- Gravand, A Sohrab-Nejad, A, Ghasemi, Y (2016). "Reflection of social participation in Saadi garden", *Society-Cultural Research*, 8, Vol. 3, pp. 101-77. (In Persian).
- Julius, G. William, L. (1993), *Culture of Social Sciences*, Translators Group, Tehran, Maziar. (In Persian).
- Ketabi, A (2016). *Saadi and social issues*, Tehran, Information. (In Persian).
- Kozer, L (2014). *The Life and Thought of Great Sociologists*, Mohsen Talasi, Tehran, Scientific Publication. (In Persian)
- Kraib, Y (2003). *Classical Social Theory: An Introduction to the Thought of Marx, Weber, Durkheim, Simmel*, Shahnaz Mesmi-Prest, Tehran, Age Publishing House. (In Persian)
- McInnis, John J. (2012). *Sociology* (14th ed.). Boston: Pearson. (In English).
- Meiksins Wood, E. (1972) *Mind and Politics: An Approach to the Meaning of Liberal and Socialist Individualism*, University of California Press.. ISBN 0-520-02029-4.
- Meiksins Wood, E. (1972) *Mind and Politics: An Approach to the Meaning of Liberal and Socialist Individualism*, University of California Press... ISBN 0-520-02029-4. (In English).
- Misbah Yazdi, M (1993), *Society and History from the perspective of the Qur'an*, International Publishing. (In Persian).
- Mohed, Z (2008), *Saadi*, 4th, Tehran, new design. (In Persian).
- Musharraf, M (2010). *Essays in Iranian educational literature*, Tehran, Shahid Beheshti University and Sokhon. (In Persian).
- Pournamdarian, T (2006). *Code and code stories in Persian literature*, 6th, Tehran,

- scientific and cultural. (In Persian).
- Qalian Askari, A. Mustali Parsa, GH (2021). "Perspective of Iranian Saadi Scholars on the Laws and Social Rules Used and Emphasized by Saadi", *Literary Research Text*, 25, No. 87, pp. 140-166. (In Persian).
- Rahimi, M. Mehtadiani, K. Najarian, M. and Elham-Bakhsh, M (2023), "Social dilemma and its application in Golestan Saadi's individual teachings", *Prose Study of Persian Literature*, 26, Vol. 54, pp. 169-201. (In Persian).
- Ritzer, G (2010). *The Basics of Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots*, Shahnaz Mesmiprast, Tehran, 3rd edition. (In Persian)
- Rusk, J. Warren, R (1976), *An Introduction to Sociology*, Behrouz Nabavi and Ahmad Karimi, Tehran, Farvardin Library. (In Persian).
- Saadi, M (1994). *Golestan*, Gholamhossein Yousefi, Tehran, Kharazmi. (In Persian).
- Saadi, M (1995). *Koliat*, Mohammad Ali Foroughi, Tehran, Phoenix. (In Persian).
- Saadi, M (2010). *Bostan*, Gholamhossein Yousefi, Tehran, Kharazmi. (In Persian).
- Sharif Chaudhry, M (1996). "Saadi's teaching in religious education and social etiquette", *Namah Parsi*, 2, pp. 55-88. (In Persian).
- Solitude, H (2021). *Weber's theoretical apparatus*, Ehsan's thought. (In Persian)
- Taneh, H (1994). *An introduction to schools and theories of sociology*, Gonabad, Marandiz. (In Persian).
- Tirakian, Edward A. (2009). *For Durkheim: Essays in Historical and Cultural Sociology*. Routledge p. 321
- Tirakian, Edward A. (2009). *For Durkheim: Essays in Historical and Cultural Sociology*. Routledge p. 321 (In English).
- Vafi, Z (2019). *Review of Saadi's works from a social perspective*, Tehran, Arwaneh. (In Persian).
- Yandis, Harry S. Terry (1999). *Culture and Social Behavior*, Nosrat Fati, Tehran, Rasansh. (In Persian)